

el-Metâlibü'l-âliye'nin Kayıp Ciltlerinin Peşinde

Eşref Altaş*

Öz: Bu araştırma notu, Râzî'nin *el-Metâlibü'l-âliye* adlı eserinin, epistemoloji, mantık ve ontoloji kısımlarını içeren ve şimdiye kadar kullanılmayan bir nüshasını ve bu nüshanın içeriğini tanıtmaktadır (Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 3145). Bununla yazı, Sekkâ neşrinin sebep olduğu *el-Metâlibü'l-âliye*'nin adı ve kapsamıyla ilgili iki temel yanlış düzeltmekte ve *el-Metâlibü'l-âliye*'nin mantık, ontoloji, fizik ve teoloji kısımlarını içeren kuşatıcı bir ansiklopedik eser olduğunu göstermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fahreddin er-Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, Ahmed Hicâzî Sekkâ, klasik sonrası dönem İslam düşüncesi.

Abstract: This research note introduces a copy of Razi's work *al-Maṭālib al-ʿāliya* that was not known until today which includes the parts of epistemology, logic and ontology, and its contents (Süleymaniye Library, Fatih, no. 3145). Thus, the note corrects two fundamental mistakes about the name and scope of *al-Maṭālib al-ʿāliya* caused by the edition by Saqqā and aims to prove that *al-Maṭālib al-ʿāliya* is an encyclopedic work containing the parts of logic, ontology, physics and theology.

Keywords: Kalām, Islamic Philosophy, Fakhr al-din al-Rāzī, *al-Maṭālib al-ʿāliya*, Kalām and philosophy literature.

* Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü.
İletişim: esrefaltas@gmail.com.

Giriş

Bu araştırma notu, öncelikle Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 3145 numarada kayıtlı bulunan ve *el-Metâlibü'l-âliye*'nin (MA) yayınında dikkate alınmayan bir nüshayı ve içeriğini tanıtmaktadır. Buradan hareketle de Ahmed Hicâzî es-Sekkâ tarafından yapılan MA neşrinin¹ sebep olduğu iki temel yanlışın düzeltilmesine odaklanmaktadır. Bu yanlışlardan birincisi eserin ismi, ikincisi de eserin içerdiği ilimler ve kitaplarla ilgilidir. Böylece bu not, MA'nın kapsamıyla ilgili "Elimizdeki MA tam mıdır?" şeklinde sürekli muhatap olduğumuz soruyu da tekrar gündeme getirip bir cevap verme teşebbüsünde bulunmaktadır.

MA'nın Âmidî tarafından yapılan özet-eleştirisini *el-Meâhiz ale'l-Metâlibi'l-âliye*, MA'nın ilm-i ilâhî kısmını Sekkâ neşrindeki haliyle (hem sıralama hem de hacim itibariyle) özetlemektedir.² MA'yı telhis eden Hünecî ise Râzî'nin asıldaki tertip ve bâb ayırımına uygun olarak kitabı on cilt olarak tertip ettiğini belirtirken yine sırasıyla Sekkâ neşrindeki ciltleri özetlemekte ve onuncu kitap olarak *el-Ahlâk* ismini vermektedir.³ Ancak onun özeti de *el-Cebr* kitabının baş tarafının özetiyle sona ermekte ve *el-Ahlâk* kitabına dair bir şey söylememektedir.⁴ Ayrıca Âmidî de Hünecî de eserin epistemoloji, mantık, ontoloji ve fizik bölümleriyle ilgili bir şey söylemedikleri gibi, Râzî'nin bu bölümlere atıf yaptığı kısımlarda da suskun kalmaktadırlar. Ancak hem MA içinde Râzî'nin, Sekkâ neşrinde olmayan bazı kitapları MA'nın bir parçası sayması hem klasik tabakat kitaplarında MA'nın tamamlanmadığına dair kayıtların bulunması⁵ hem de kitabın büyüklüğü konusundaki farklı görüşlerin bulunması –mesela İbn Ebî Usaybia MA'nın üç cilt,⁶ Safedî ise dört büyük cilt olduğunu belirtir⁷– yukarıda geçen "MA tam mıdır?" sorusunu haklı kılan gerekçelerdir.

1 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye mine'l-ilmî'l-ilâhî*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407/1987).

2 Âmidî, *el-Meâhiz ale'l-Metâlibi'l-âliye*, Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi 1101. Bu nüshadan beni haberdar edip nüshayı benimle paylaşma nezaketini gösteren Kübra Sümeyye Bahçî'ye teşekkür ederim.

3 Hünecî, *Telhisü'l-Metâlibi'l-âliye fî'l-ilmî'l-keîlâm*, Staatsbibliothek zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz, Landberg 8, vr. 1b-2a; Hünecî'nin telhisinin Süleymaniye Kütüphanesi, Yenicami 755 numarada bulunan nüshası ise hem baş hem son tarafından eksiktir. Bu nüshadan beni haberdar edip nüshayı benimle paylaşma nezaketini gösteren M. Cüneyt Kaya'ya teşekkür ederim.

4 Hünecî, *Telhisü'l-Metâlibi'l-âliye*, vr. 234.

5 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etıbbâ'*, nşr. Nizâr Rızâ (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, ts.), 470.

6 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, 470.

7 Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, nşr. Ahmed el-Arnaût ve Türki Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000), IV, 179.

O halde soruyu genişleterek MA'nın tamamı hakkında şu üç şeyi sorabiliriz: MA'nın Sekkâ baskısında yer alan bölümler tam mıdır? MA Râzî tarafından tasarlandığı gibi tamamlanmış mıdır? MA'nın mevcut baskısında yer almayan epistemoloji, mantık, ontoloji ve fizik kısımları var mıdır?

I. Eserin Adı Nedir?

Sekkâ eseri, “ilm-i ilâhîdeki yüce amaçlar” anlamını çağrıştıracak şekilde *el-Metâlibü'l-âliye mine'l-ilmî'l-ilâhî* adıyla yayınlamıştır. Bu isim, öncelikle eserin ilm-i ilâhîye hasredildiğini ifade ettiği için doğru değildir. İlâveten eserin bu şekilde adlandırılması şu gerçeklerle de uyumsuzdur:

- a. Râzî eseri sadece *el-Metâlibü'l-âliye* şeklinde isimlendirmiştir.⁸
- b. Tabakat kitaplarında eserin adı yalın haliyle *el-Metâlibü'l-âliye*⁹ ya da kitabın alanını belirten ilavelerle *el-Metâlibü'l-âliye fi'l-hikme*¹⁰ / *fi usûli'd-dîn*¹¹ / *fi ilmi'l-kelâm*¹² şeklindedir.
- c. MA, İbn Sinâ'nın *eş-Şifâ*'sı gibi ansiklopedik bir eserdir. Bu nedenle nasıl ki *el-İlâhiyyât min Kitâbi's-Şifâ* diye yazıyor ve bununla *eş-Şifâ*'nın metafizik kısmını kasdediyorsak MA'nın teoloji kısmını ifade etmek için de doğru ifade *el-İlmü'l-ilâhî mine'l-Metâlibü'l-âliye* olmalıdır. Râzî eserin bu kısmına “Bu bizim, Yunanca Üsûlûciya (Teoloji) diye adlandırılan *ilm-i ilâhî* hakkındaki kitabımızdır” diye başlar.¹³ Buna göre MA'nın teoloji kısmına ait kitaplar olduğu gibi epistemoloji, mantık, ontoloji ve fizik kısmına dair kitaplarının mevcudiyetini varsaymak pekâlâ mümkündür.
- d. Râzî nübüvvet, kıdem, zaman gibi alt konuları içeren kitapların, önce ilm-i ilâhîye sonra MA'ya ait olduğunu eserin yazma nüshalarında şöyle ifade eder –Sekkâ neşrinde bu nüanslar büyük ölçüde kaybolmuş görünüyor:

8 Fahreddin er-Râzî, “Risâletü zemmi lezzâtî'd-dünyâ”, nşr. Ayman Shihadeh, *The Teleological Ethics of Fakhr al-Din al-Râzî* (Leiden: E. J. Brill, 2006), 260, 261; Fahreddin er-Râzî, *Şerhu Uyûni'l-hikme*, nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ (Tahran: Müessesetü's-Sâdık li't-tibâa ve'n-neşr, 1415), I, 87; III, 96, 100.

9 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, 470; Tûsî, *Tafsîlü musannefâti Mevlânâ Fahreddin er-Râzî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa 313, vr. 375a.

10 İbnü'l-Kıftî, *Târîhu'l-hükemâ*, nşr. Julius Lippert (Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1903), s. 292; İbnü's-Şa'âr, *Ukûdü'l-cümân fi ferâidi şuarâi hâze 'z-zamân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2327'den tıpkıbasım, nşr. Fuad Sezgin (Frankfurt: Ma'hedü târihi'l-ulûmi'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1990), VI, 109.

11 Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IV, 179.

12 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi 'z-zamân*, nşr. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1968), IV, 249.

13 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, I, 33.

الكتاب الرابع من إلهيات المطالب العالية في مباحث الحدوث والقدم وأسرار الدهر والأزل.¹⁴

الكتاب الخامس من إلهيات كتاب المطالب العالية في البحث عن الزمان والمكان.¹⁵

الكتاب الثامن من إلهيات كتاب المطالب العالية في النبوات وما يتعلق بها.¹⁶

Sonuç olarak eserin ismi, yalın bir şekilde *el-Metâlibü'l-âliye*'dir. Eser ilm-i ilâhîye, yani teolojiye hasredilmiş değildir. Nitekim Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 1286 numarada bulunan *MA*'nın üçüncü cildi, müstensihin haber verdiği göre, bizzat Râzî tarafından "*el-Metâlibü'l-âliye* kitabının ilâhiyat bölümünün üçüncü cildi" diye şöyle takdim edilmiştir:

المجلد الثالث من إلهيات كتاب المطالب العالية من مجموعات العبد الفقير إلى رحمة الله محمد بن عمر بن الحسين الرازي. -هكذا كان مكتوبًا بخط المصنف رضوان الله عليه-.¹⁷

"Allah'ın rahmetine muhtaç Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn er-Râzî'nin mecmualarından *Kitâbu'l-Metâlibi'l-âliye*'nin ilahiyat bölümünün üçüncü cildi. -Yazarın -Allah ondan razı olsun- el yazısıyla böyle yazılıydı".

II. *el-Metâlibü'l-âliye*'nin Tertibi ve İçerdiği Kitaplar

MA'nın Sekkâ baskısı eksiktir. İlk olarak *MA*'nın mantık ve varlıkla ilgili kütüphanelerde bulunan bölümlerini içermediği için eksiktir, bu eksikliği ilgili kısımları yakın zamanda yayınlayarak gidermeyi umuyoruz. İkincisi ise Râzî'nin bizatihi kendisi eseri tamamlamadığı için tam değildir; ancak bu, eserin neşriyle ilgili bir problem olmadığı için zaten hiçbir zaman giderilemeyecek bir eksikliklerdir.

Aşağıda atıflar tablosundaki veriler dikkate alınırsa *MA* en genel hatlarıyla mantık (*el-mantık*), ontoloji (*ahkâmü'l-mevcûdât*), fizik (*el-ilmü't-tabî'i*) ve teoloji (*el-ilmü'l-ilâhî*) şeklinde tasarlanmıştır. Şimdi bu kısımlara yakından bakalım:

14 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, Esad Efendi 1285, vr. 1b.

15 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, V, 7.

16 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, Esad Efendi 1285, vr. 144b.

17 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, Esad Efendi 1286, vr. 1a, zahriye sayfası.

a. MA'nın Epistemoloji ve Mantık Kısımı

MA'nın Sekkâ baskısı, epistemoloji ve mantık kısımlarını içermemektedir. Ancak Râzî bu kısımları yazmıştır. Aşağıda atıflar tablosundan görüleceği üzere Râzî ilm-i ilâhî kısmı boyunca bazı konuları MA'nın *el-Mantık* kitabında ele aldığını ve ilgili konuyu ayrıntılı bir şekilde öğrenmek isteyenlerin o kitaba müracaat edebileceklerini öğütler. Râzî'nin okuyucusunu, tetkik etmesi için *el-Mantık* kitabına yönlendirdiği konulara şu örnekler verilebilir: Tasavvurların kesbî olmadığı; haberin mutabakatı; bilginin nispetle ilgili bir durum olduğu; bir şeyin tasavvurunun bilenin zatında bilinenin mahiyetinin meydana gelmesiyle ilgili eleştiriler; bilginin tasavvur ve tasdike bölümlenmesi; ilim, idrak ve şuurun anlamı; tümelin taksimi, bedihî ve kesbî önermelerin farkı, bedihî önermelerin gerekliliği vb.

Şimdi elimizde Râzî'nin atıf yaptığı bu meseleleri içeren Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 3145 numarada kayıtlı bir yazma nüsha bulunuyor.¹⁸ Bu yazmanın mantık kısmı esasen iki kitaptan oluşmakta: Birinci kitap daha çok bilgi, idrak ve şuur ile ayrıca tasavvur ve tasdik, yüklem teorisi gibi epistemolojik meselelere hasredilmişken, ikinci kitap münhasıran tanım konusunu ele almakta. Nüshanın üçüncü kısmı ise varlıkla ilgilidir ki, bunu aşağıda ele alacağız.

Bu kısa çalışmada MA'nın epistemoloji ve mantık kısımlarının önemini şimdilik, incelenen meseleleri ana hatlarıyla vererek göstermek istiyoruz:

“*Birinci Kitap*: İlim, idrak ve şuur hakkındaki sözün tahkiki; tasavvur ve tasdik hakkındaki şeylerin tahkiki ve bu bâblarla ilgili diğer meseleler [1b-67b].”

Birinci bâb altı mesele olup şu tür konuları içerir: İlim, idrak ve şuurun mahiyeti, birbirinden farkları, bilginin bedaheti, bilgi tarifleri ve tariflerin eleştirisi [1b-12b].

İkinci bâb yirmi mesele şeklinde tertip edilmiş olup şu konuları içerir: İlimin tasavvur ve tasdike bölümlenmesi; tasdik, önerme ve haber farkı; tasdikin parçaları, tasavvurun mutabakatı ve kesbîliği, ma'dûm şeylerin tasavvuru, cehalet ve tasavvur, tasdikte tasavvurun bulunma keyfiyeti ve diğer meseleler [12b-35b].

18 Fatih 3145'te bulunan nüshadaki eserin Râzî'ye ait olduğu konusunda bir kuşku yoktur. Çünkü: (a) Nüshanın zahriye sayfasında “el-Cüzü'l-evvel min *Kitâbi'l-Metâlibi'l-âliye*” şeklinde eserin adı açıkça yazılıdır. (b) Metinde “*Hâzihi Risâletü'l-hudûd min Kitâbi'l-Metâlibi'l-âliye*” şeklinde ikinci kitabın MA'ya dâhil olduğu açıkça yazılıdır. (c) Metnin girişinde ve başka kısımlarında “Allah'a çağıran efendimiz İmam Râzî dedi ki” diye başlayan ve MA'nın bütün ciltlerinde gördüğümüz rivayet kalıbı oldukça sık geçmektedir. (d) Râzî'nin daha sonra teoloji kısmında yaptığı atıfları bu nüshadan birebir takip etmek mümkündür. (e) Râzî eserin metninde *Nihâyetü'l-ukûl* ve *el-Halk ve'l-ba's* adlı kendi eserlerine atıf yapmaktadır (Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, Fatih 3145, vr. 39a). Sonuç olarak bu nüshadaki idrak, tanım ve varlıkla ilgili üç kitabın da Râzî'ye ait olduğu kesindir.

Üçüncü bâb on mesele içerir: Tasdiklerin mutabakatı, bedihî bilgileri inkâr eden grupların eleştirisi, bedihî bilgiler, bedihî önermelerin sayısı, doğuştan getirilen bilgiler var mı ve diğer meseleler [35b-51a].

Dördüncü bâb on mesele içerir: Fikir, teemmül, nazar kavramları; bilgi edinme, kıyas, kıyasın öncülleri, şartları, kısımları ve diğer meseleler [51a-60b].

Beşinci bâb on mesele içerir: Mantiğin tanımı, konusu, faydası; mantığın bilim olup olmadığı, diğer ilimlerle ilişkisi; yüklem teorisi ve diğer meseleler [60b-67b].

İkinci Kitap: “Bu, *el-Metâlibü'l-âliye* kitabının *Tanım Risalesidir*” [68b-142b].

Birinci kısım on dört fasıldan oluşur: Tanımın tanımı, tarifi kısımları ve bunun eleştirisi, ismi ve hakikî tanım, tanıma burhan talep edilip edilmeyeceği, tanımın elde edilmesinin imkânı, tanımı terkip yolları, burhandan alınan tanımlar ve diğer meseleler [68b-93b].

İkinci kısım on bir fasıldan oluşur: Nedenler ve tanım ilişkisi, bileşik mahiyetler, lafız ve mananın terkipleri, nispetler ve izafetlerin tanımı; kuvve, meleke ve fiillerin tanımı; karşıtların tanımı; duyulur niteliklerin tanımı, kategorilerle ilgili tartışmalar ve diğer meseleler [93b-115b].

Üçüncü kısım dört fasıldan oluşur: Tanımda ortaya çıkan lafzi, surî ve hakikî hataların ele alınması [115b-135a].

Dördüncü kısım beş fasıldan oluşur: “O nedir?” sorusunun cevabı, “O kimdir?” ve “Sen kimsin?” sorularının cevapları üzerine tartışmalar [135a-142b].

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Râzî'nin *MA*'nın bir bölümü olarak tertip edip yazdığı *el-Mantık*, esasen epistemoloji ve tanım konularına odaklanan bir eserdir. Mantiğin meselelerini klasik sırasıyla ele almayan sıra dışı ve problematik şekilde yazılmış bir kitaptır. Râzî'nin *MA*'nın ilm-i ilâhî kısmında mantık kitabına yaptığı atıflar ve elimizdeki nüsha arasında tam bir örtüşme vardır. Dolayısıyla *MA*'nın *el-Mantık* kısmına sahip olduğumuzu rahatlıkla söyleyebiliriz.

b. *MA*'nın Ontoloji Kısmı

Sekkâ baskısında *MA*'nın ontoloji kısmı da bulunmamaktadır. Ancak Râzî ontoloji kısmını da yazmıştır. Çünkü atıflar tablosundan görüleceği üzere Râzî ilm-i ilâhî kısmı boyunca bazı konuları *Kitâbu Ahkâmî'l-mevcûdât*¹⁹ ve benzeri ifadelerle isimlendirdiği bir kitaba, bazen de bu kitabın “Bâbü'l-vücûd”²⁰ ve “Bâbü ahkâmî'l-il-el ve'l-ma'lûlât”²¹

19 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, IV, 13; *Kitâbu'l-Vücûd ve ahkâmühü ve Kitabu Ahkâmî'l-vücûd* şeklindeki atıflar için sırasıyla bkz. I, 294; IV, 292.

20 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, I, 173; “Bâbü ahkâmî'l-vücûd”, “Bâbü'l-vücûd” ve “Mesâilî'l-vücûd” için sırasıyla bkz. IV, 320; I, 173; I, 291.

21 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, III, 91.

isimli bölümlerine havale etmektedir.²² Râzî'nin tetkik etmesi için okuyucusunu yönlendirdiği konulara şu örnekler verilebilir: Varlığın eşsesli bir kelime olduğunun eleştirisi, varlığın mahiyete ilave olup olmadığı, sudûr ilkesinin eleştirisi, öncelik-sonralık kavramlarının beş anlamda kullanıldığı, sudûr ilkesinin eleştirisi vb.

Râzî'nin *MA*'nın ilm-i ilâhî kısmında atıf yaptığı bu meselelerin bir kısmını Fatih 3145'te kayıtlı nüshanın ontoloji kısmında bulabiliyoruz. Şimdi önce bu nüshadaki ontoloji kitabının içindekileri verelim:

Üçüncü Kitap: *Kitâbu ahkâmi'l-mevcûdât* [143a-175a].

Birinci makale: Varlık ve yokluk araştırmaları. Bu makale on üç fasıldan [?] oluşmaktadır. Bu fasıllarda ele alınan meseleler işe şöyledir: Varlık ve yokluk kavramları, varlık ve husulün taksimi, varlığın bedaheti, varlığın mahiyetinin tasavvuru, varlık-mahiyet ilişkileri ve varlığın zâitliği meselesi, varlığın cins, kevn ve sıfat olup olmadığı, varlığın rüyet için illet olup olmadığı ve varlık yokluk arası bir durum olarak *hal* konusu [143a-175a].

Ne yazık ki Fatih 3145 numarada kayıtlı nüsha, birinci makalenin on üçüncü faslının yarısında sona ermektedir. Bu durumda en azından yukarıda Râzî'nin varlıkla ilgili atıf yaptığı kısma sahibiz. Ancak onun sudûr ilkesinin eleştirisi bağlamında “illetler ve malûllerin hükümleri bâbı” diye atıf yaptığı kısım nüshada bulunmuyor.

Kitâbu Ahkâmi'l-mevcûdât ismini taşıyan bir kitapta yine başka bazı kavram çiftleri de bulunmalıdır. Râzî'nin *el-Mebâhis* ve *el-Mûlahhas* eserleri dikkate alınırsa bunlar “genel kavramlar (*el-umûrû'l-âmmeh*)” başlığı altında incelenen kavramlardır: Varlık-yokluk-hal-mahiyet, zorunlu-mümkün-imkânsız, birlik-çokluk, kıdem-hudûs, illet-malûl. Râzî bu kitabın varlık makalesinde mahiyetin mec'uliyeti meselesini “mahiyetin hükümlerini içeren makale”de ele alacağını söylemektedir.²³ Bu demektir ki, ontoloji kitabının mahiyetin hükümlerini içeren bir bölümü de olmalıdır. Kıdem-hudûs kavramlarını ise Râzî müstakil kitaplar halinde ilm-i ilâhî kısmında ele almıştır.

Sonuç olarak *Kitâbu Ahkâmi'l-mevcûdât*'ın (i) varlık, yokluk ve hal; (ii) mahiyet; (iii) kıdem ve hudûs, (iv) illet-malûl makaleleri kesin olarak yazılmıştır. Şimdilik bunlardan varlık, kıdem ve hudûs makaleleri elimizdedir. Yazıldığı halde elimizde olmayan makalelerin ve yazılmış olması muhtemel olan birlik-çokluk ve zorunlu-mümkün-imkânsız makalelerinin ise gelecekte bir gün ortaya çıkacağını umuyoruz.

22 Atıf için bk. Râzî, *el-Metâlibü'l-Âliye*, III, 91.

23 Râzî, *el-Metâlibü'l-Âliye*, Fatih 3145, vr. 167b.

c. MA'nın Fizik Kısmı

MA'nın bir fizik kısmı var mıdır? Bu sorunun cevabı diğer bölümler kadar açık değildir. Râzî, MA'nın ilm-i ilâhî kısmında cismin kendiliğinden hareketli olmadığı, âlemin dışında boşluk olup olmadığı ve duyulur cisimlerin atomlardan bileşik olduğu konularının *el-İlmü't-tabî'i*'de ayrıntılı olarak geçtiğini belirtir.²⁴ Râzî yine ilm-i ilâhî kısmında cevherin tarifini, "Cevher ve araz bâbı"nda ayrıntılı olarak ele aldığını belirtir.²⁵ Benzer şekilde izafetler gibi bazı arazların dış dünyada olup olmadığını "Arazların kısımları bâbı"nda ayrıntılı olarak ele aldığını belirtir.²⁶ Yine ilm-i ilâhî kısmında iki yerde *Kitâbü'l-Hiss ve'l-mahsûs* adlı eserine atıf yapar ki, bu ya müstakil bir kitaptır ya da daha büyük ihtimalle fizik bölümünün bir alt kısmıdır.²⁷ Buraya kadar ilm-i tabîî kısmı için adı geçen kitaplara bugün itibariyle sahip değiliz. Ancak hem cevher hem boşlukla ilgili atıf yapılan meselelerin kısmen de olsa *el-Heyûlâ* cildinde bulunduğunu biliyoruz.

Bu veriler itibariyle söyleyebiliriz ki MA'nın bir fizik kısmı vardır ve en genel hatlarıyla cevher ve arazların genel hükümleri; dokuz kategoriyi içeren arazların kısımları; cisimsel cevherlere dair bazı meseleler; duyu ve duyulur gibi canlılara ilişkin konuları ele alan kitapları içermektedir. *el-Mebâhis* ve *el-Mülâhhas*'taki cevher ve araz bölümlerini dikkate alırsak, Râzî fizik kitaplarını birincisi cevher ve arazın hükümleri, ikincisi dokuz kategoriyi içeren araz bölümü ve felsefedeki beş cevheri ele alan cevher bölümü olarak tertip etmektedir. Şimdi Râzî soyut cevherler ile heyûlâ ve suret cevherlerini zaten MA'nın ilm-i ilâhî kısmında müstakil kitaplar olarak yazmıştır. Bu durumda MA'nın fizik kısmının, cevher ve araza dair genel hükümleri, cisim cevherini ve bütünüyle arazları ele aldığı ileri sürülebilir; ancak şimdilik bu kısımlara sahip değiliz ve bir gün bu kısımların da ortaya çıkmasını umuyoruz.

d. MA'nın Teoloji (Üsûlûcyâ/el-İlmü'l-ilâhî) Kısmı

MA'nın teoloji kısmı büyük oranda bugün Sekkâ baskısında içerilen kısımdır. Ancak bu kısmın Râzî tarafından tasarlandığı hali ile yazıldığı hali arasında bazı farklılıklar söz konusudur. Şimdi bu farklılıklara dair bazı noktalara dikkat çekmek istiyoruz:

24 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, I, 197.

25 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, II, 35.

26 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, II, 66.

27 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, VII, 98, 321.

Râzî ilm-i ilâhî kısmını şu konuları ele almak üzere tasarlamıştır:²⁸ (i) Zorunlu varlığın ispatı; (ii) selbî sıfatlar; (iii) sübûtî sıfatlar; (iv) fiiller: (iv.a) fiillerin devamlılığı, (iv.b) fiillerin ondan nasıl çıktığı; (iv.c) kazâ ve kader; (v) aşağı ve yukarı âlemin yaratılışı; (vi) mukaddes ruhlar; (vii) zaman ve mekân; (viii) nübüvvet; (ix) ahlâk; (x) ahiret.

Ancak elimizdeki yazma nüshalara ve mevcut baskıya göre bizzat Râzî kitabı şöyle tertip etmiştir: (i) Zorunlu varlığın ispatı; (ii) selbî sıfatlar; (iii) sübûtî sıfatlar; (iv) hudûs ve kıdem; (v) zaman ve mekân; (vi) heyûlâ; (viii) yüce ve aşağı ruhlar; (viii) nübüvvet; (ix) el-cebr ve'l-kader.

Kitapların sıralama ve isimlerini göz ardı ederek²⁹ tasarlanan konuların yazılıp yazılmadığına bakalım. Râzî, ilk üç kitabı tasarındaki içerik ve sırayla yazmıştır. Tasarıda fiiller kısmında (iv.a) ve (iv.b) olarak belirlenen meseleler elimizdeki *el-Hudûs ve'l-kıdem* kitabında incelenmiş, (iv.c) şikkı ise müstakil bir kitap olarak yazılmıştır. Tasarıdaki aşağı ve yukarı âlemin yaratılışı ve mukaddes ruhlar konuları ise *el-Ervâhü'l-âliye ve's-sâfile* adıyla müstakil bir kitap olarak yazılmıştır. Zaman-mekân konusu ve nübüvvet konusu da müstakil birer kitap olarak yazılmıştır.

Buna göre ilm-i ilâhî kısmının tasarısı ile mevcut hali arasındaki farka dair şu noktaları tespit edebiliriz:

Râzî MA'nın ilm-i ilâhî kısmı için tasarladığı meselelerin çok büyük bir kısmını yazıp tamamlamıştır.

Râzî tasarıda olmadığı halde MA'nın ilm-i ilâhî kısmına başka kitaplar eklemiştir: *el-Hudûs ve'l-kıdem* ve *el-Heyûlâ*. Hem bu kitapların içeriği hem de Râzî'nin diğer eserleri dikkate alındığında hudûs ve kıdem konusu ontoloji kısmında, heyûlâ ve suret konusu da fizik kısmında yer almalıydı. Ama öyle görünüyor ki, Râzî hayatının son yıllarının ve hastalığının getirdiği bazı mücbir sebeplerle kitabın tertibinde bazı değişikliklere gitmiştir.

İlm-i ilâhî kısmı için tasarlanan, yazımına başlanan ancak tasarlandığı gibi tamamlanamamış kitaplar vardır: *el-Cebr* kitabı fiillerin yaratılması, irade, hüsün ve kubuh meseleleri olmak üzere üç bölüm olarak planlanmış,³⁰ ancak Râzî'nin

28 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, I, 60-64.

29 Bu eserlerin kronolojisi ve isimleri konusunda bkz. Eşref Altaş, "Fahreddin er-Râzî'nin Eserlerinin Kronolojisi", *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, ed. Ömer Türker ve Osman Demir (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 91-164.

30 Râzî, *el-Cebr ve'l-kader*, Esad Efendi 1278, vr. 2a.

birçok kitabını istinsah eden öğrencisi Abdülcebbâr b. Muhsin el-Cîlî'nin verdiği bilgiye göre hastalığı ve bilahare ahirete irtihali sebebiyle *el-Cebr*'in son iki kısmı yazılamamıştır.³¹

İlm-i ilâhî kısmı için tasarlandığı halde yazımına başlanamamış eserlerden de söz edebiliriz: Yukarıda belirtilen sebeple Râzî *el-Ahlâk* ve *el-Me'âd* kitaplarının yazımına başlayamamıştır ki, klasik tabakat kitaplarında *MA*'nın tamamlanamadığına dair kayıtlar da bu duruma işaret etmektedir.³² Burada Ma'sûmî tarafından yayınlanan *en-Nefs ve'r-rûh ve şerhu kuvâhumâ* adlı eserin girişinde “Bu ahlâk ilmine dair bir kitaptır”³³ şeklinde bir ifade bulunmakla beraber hem eserin Râzî'nin orijinal bir eseri olduğu kuşkuludur hem de eser içeriği ve üslubu itibariyle *MA*'nın ahlâk kısmı değildir.³⁴ O halde *MA*'nın ilm-i ilâhî kısmı için tasarlanan *el-Ahlâk* ve *el-Me'âd* kitaplarının yazılmadığını ve bütünüyle eksik olduklarını söyleyebiliriz.

Sonuç

Bu araştırma notunda daha önce *MA*'nın farklı bölümleri olabileceğine dair bazı öngörülerini doğrulayan ulaştığımız somut verileri ortaya koyduk. Böylece *MA*'nın ilm-i ilâhî kısmı yanında epistemoloji, mantık, fizik ve ontoloji bölümleri de olduğu hususunu belirginleştirdik ve bunlardan epistemoloji, mantık ve ontoloji kısımlarına ait metinleri içeren nüshayı tanıttık.

MA'nın kısımlarının her biriyle ilgili ise şunları söyleyebiliriz: *MA*'nın *el-Mantık* kitabının ilk bölümü esasında kelâm eserlerindeki nazar bahislerinde ve klasik mantık kitaplarında görmediğimiz bir yaklaşımla bilgi, idrak, şuur, tasavvur, bedahet, tasdik, önerme, haber, özne, yüklem, zat, sıfat, doğruluk, mutabakat, cehalet, yok olanların tasavvuru gibi kavramlar üzerinden epistemolojik

31 Râzî, *el-Cebr ve'l-kader*, Esad Efendi 1278, vr. 111a.

32 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnül-enbâ*, s. 470.

33 Râzî, *en-Nefs ve'r-rûh ve şerhu kuvâhumâ*, nşr. M. Sagîr Hasan el-Ma'sûmî (Tahran: Ma'hedül'Ebhâsî'l-İslâmiyye, 1985), 3.

34 Bu kitabın otantikliğinin ve Râzî'nin bahsedilen ahlâk kitabı olmadığının ayrıntılı bir tartışması için bkz. Hayri Kaplan, “Fahrüddin er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak” (Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001), 274-281. Kaynaklarda Râzî'nin öğrencisi Huveyyî'nin *es-Sefînetü'n-nûhiyye* adlı eserinde Râzî'nin *en-Nefs* kitabını özetlediği geçerse de Huveyyî eserde, Râzî'nin yaklaşık 20 forma (*kürrâse*) tutan (20x8=160 varak) bir nefis kitabını özetlemek istediğini, ancak kısa yazmanın daha doğru olacağını düşünerek bundan vazgeçtiğini belirtir; bkz. Ebû'l-Abbâs el-Huveyyî, *es-Sefînetü'n-nûhiyye fî's-sekîneti'r-rûhiyye*, thk. Muhammed Râgıb et-Tabbâh (Beyrut: Dâru'l-Muktebes, 2014/1435), 10.

meseleleri ele almaktadır. *el-Mantık* bölümünün ikinci kitabı da tanım konusunu ilkeleri, maksatları, eleştirileri ve hataları bölümleriyle yine aşına olmadığımız bir yaklaşımla incelemektedir.

MA'nın ontoloji kısmı varlık, yokluk ve hal konularını, varlığın bedaheti, kevn ve husûl kavramlarını, varlık-mahiyet ilişkilerini, varlığın cins olup olmadığını ve rüyetin illetinin varlık olması gibi konuları yine sorular eşliğinde ele alan ilginç bir bölümdür. Ancak ne yazık ki, bu kısmın tamamını içeren bir nüsha henüz tespit edilememiştir.

MA'nın bir ilm-i tabîî kısmı olduğu da kitaplar arası atıflar sebebiyle belirgin olsa da bu kısmı içeren bir nüsha da henüz tespit edilememiştir.

MA'nın ilm-i ilâhiye hasredilmiş bir kitap olmadığı ve bu sebeple Sekkâ baskısında belirlenen ismin yanıltıcı olduğu tekrar vurgulanmalıdır. Ayrıca bu çalışmada ilm-i ilâhî kısmının ne kadarının tamamlandığını, başta Râzî'nin öğrencisi Huveyyî'nin ve çağın önde gelen âlimlerinden Âmidî ve Hûnecî gibi isimlerin MA'ya ilişkin özet-eleştiri tarzındaki çalışmalarına başvurarak tespit etmeye çalıştık.

MA'nın *el-Mantık* kitabının tahkiki ve neşrine yönelik çalışmalarımız sürmektedir. Eserin yayını yanında eserin içeriğiyle ilgili yapılacak tartışmaların bir yandan müteahhir dönemin tarihiyle ilgili bakışımızı, diğer yandan İslam düşüncesine dair kavrayışımızı derinleştireceği muhakkaktır.

Kaynakça

- Altaş, Eşref, "Fahreddin er-Râzî'nin Eserlerinin Kronolojisi", *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, ed. Ömer Türker ve Osman Demir, 91-164, İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.
- Âmidî, *el-Meâhiz ale'l-Metâlibi'l-Âliye*, Millet Kütüphanesi, Fezullah Efendi 1101.
- Hûnecî, *Telhisü'l-Metâlibi'l-Âliye fi'l-ilmî'l-kelâm*, Staatsbibliothek zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz, Landberg 8.
- Huveyyî, Ebû'l-Abbâs, *es-Sefînetü'n-nûhiyye fi's-sekîneti'r-rûhiyye*, thk. Muhammed Râgıb et-Tabbâh, Beyrut: Dâru'l-Muktebes, 2014/1435.
- İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etıbbâ'*, nşr. Nizâr Rızâ, Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, ts.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâ'z-zamân*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru Sâdır, 1968.
- İbnü'l-Kıftî, *Târihu'l-hükemâ'*, nşr. Julius Lippert, Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1903.
- İbnü's-Şa'âr, *Ukûdül-cümân fî ferâidi şuarâi hâze'z-zamân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2327'den tıpkıbasım, nşr. Fuad Sezgin, Frankfurt: Ma'hedü târihi'l-ulûmi'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1990.
- Kaplan, Hayri, "Fahreddin er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak", doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.

er-Râzî, Fahreddin, *el-Cebr ve'l-kader*, Esad Efendi 1278, vr. 111a.

-----, *el-Metâlibü'l-âliye mine'l-ilmî'l-ilâhî*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407/1987.

-----, *el-Metâlibü'l-âliye*, Esad Efendi 1285.

-----, *el-Metâlibü'l-âliye*, Esad Efendi 1286.

-----, *el-Metâlibü'l-âliye*, Fatih 3145.

-----, *en-Nefs ve'r-rûh ve şerhu kuvâhümâ*, nşr. M. Sagîr Hasan el-Ma'sûmî, Tahran: Ma'hedü'l-Ebhâsi'l-İslâmiyye, 1985.

-----, "Risâletü zemmi lezzâti'd-dünyâ", nşr. Ayman Shihadeh, *The Teleological Ethics of Fakhr al-Din al-Râzî*, Leiden: E. J. Brill, 2006.

-----, *Şerhu Uyûni'l-hikme*, nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Tahran: Müessesetü's-Sâdık li't-Tıbâa ve'n-Neşr, 1415.

Safedi, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, nşr. Ahmed el-Arnaût-Türki Mustafa, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000.

Tûsî, *Tafsîlü Musannefâti Mevlânâ Fahreddin er-Râzî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa 313.

	M1-M2	V1	F1	T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8	T9	T10	T11
M1 <i>Kitâbu'l-İlm ve'l-İbrâk /</i> M2 <i>Risâletu'l-Hudud</i>														
V1 <i>Kitâbu Ahkâmü'l-mevcûdât</i> 179 b.	V1, 154a, 169b, 177b,							V1, 119a						
F1 <i>İlm-i Tabii (tümü)</i>														
T1 <i>el-Deâilü'lâ isbâtü'l-vâcib</i>	T1, 81, 144, 205, 305	T1, 173, 291, 294.	T1, 197			T1, 325	T1, 163, 191, 198	T1, 331	T1, 152, 170, 172, 180	T1, 55			T1, 64, 119	
T2 <i>et-Tenbîh alâ delâilü't- tevhid ve't-tenzih</i>	T2, 65, 100		T2, 35, 66	T2, 16.					T2, 18	T2, 33		T2, 144		
T3 <i>es-Sıfâtü'l-icâbiyye</i>	T3, 13, 103, 104, 106, 120, 141, 156, 221	T3, 91, 149	T3, 232	T3, 108			T3, 100, 238.		T3, 93			T3, 73, 333, 357		
T4 <i>el-Hudûs ve'l-kadem ve esâri'd-dêhr ve'l-ezel</i>	T4, 181, 215, 379.	T4, 13, 292, 320		T4, 87, 112, 189		T4, 77, 107, 142, 222, 320, 326		T4, 10, 86, 210, 280, 404	T4, 52, 292, 314, 319 416	T4, 86, 366, 416				
T5 <i>ez-Zemân ve'l-mekân</i>						T5, 172	T5, 100		T5, 75, 167, 120, 142, 181.					
T6 <i>el-Heyûlâ</i>	T6, 127						T6, 206, 209	T6, 44, 174						
T7 <i>el-Ervâhu'l-âliye ve's-sâfile</i>	T7, 73, 75	T7, 336.	T7, 98, 321	T7, 102	T7, 29	T7, 329, 365	T7, 202, 342, 370	T7, 29, 30	T7, 14, 79, 80, 106, 199		T7, 322.		T7, 127	
T8 <i>en-Nübuvât ve mâ yetâilleka bihâ</i>	T8, 64.					T8, 9			T8, 112, 135, 137, 144			T8, 11, 19		
T9 <i>el-Cebr ve'l-kader</i>														
T10 <i>el-Ahlâk</i>														
T11 <i>el-Me'âd</i>														

EK 1: Tablo 1: MA'nın kitapları arasındaki atıflar tablosu. Tablodaki veriler, MA'nın belli bir düzen ve sırayla yazıldığını, mantık, fizik ve ontoloji kısımlarının esere dahil olduğunu göstermektedir. Bizatihi MA'nın iç atıfları ile kitapların otantik olduğu ortaya çıkmaktadır. M: Mantuk. V: Varlıkbilim (Ahkâmü'l-mevcûdât). F: Fizik (İlm-i ilâhî). Atıflar, adı açık yazılan eserlerden kodları yazılan eserlere doğrudur. Tablonun üst tarafı genellikle ileriye doğru atıfları, alt tarafı ise genellikle geriye doğru atıfları vermektedir.